Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

László Erika

Magyar „Rilkék”

Irodalomtudományi Doktori Iskola,
Doktori iskola vezetője: Dr. Kulcsár Szabó Ernő, MHAS
Összehasonlító irodalomtudomány doktori program,
Program vezetője: Dr. Szegedy-Maszák Mihály, MHAS

A bizottság tagjai és tud. fokozatuk:
Elnök: Dr. Kenyeres Zoltán, DsC
Belső bíráló: Dr. Győrffy Miklós, CsC
Külső bíráló: Dr. Bernát Árpád, CsC
Titkár: Dr. Bengi László
Tag: Dr. Eisemann György, DsC
Póttag: Dr. Schein Gábor, habil.
Póttag: Dr. Józan Ildikó

Témavezető és tud. fokozata: Dr. Kulcsár Szabó Ernő, MHAS

Budapest, 2010

Doktori értekezésemben Rainer Maria Rilke magyar fordításaival foglalkozom. Mivel kutatásaim közben lehetőségem nyílt bekapcsolódni a Kosztolányi-életmű kritikai kiadásának munkálataiba – összegezve ennek során nyert eredményeimet, tapasztalataimat –, dolgozatom középpontjába Kosztolányi Rilke-fordításait helyezem.

I. Értekezésem első fejezetében Kosztolányi műfordítói elveit ismertetem Rába György *Szép hűtlenek* című munkájából kiindulva. Rába Kosztolányi és Babits fordítói munkásságát hasonlítja össze ebben a művében. Látszatra megpróbál pártatlan maradni a két költővel szemben, azonban egyértelműen elítélően nyilatkozik Kosztolányi fordítói hűtlenségével kapcsolatban. Pozitívan értékeli, hogy a *Modern költők* második kiadásában és az *Idegen költők* fordításaiban jobban érvényesül az eredetihez való közeledés és így a fordítói hűség, mint a *Modern költők* első kiadásának verseinél.

Kosztolányi *Ábécé a fordításról és a ferdítésről* című tanulmányában kifejti, hogy ha egy idegen nyelven írt verset lefordítunk, gyakran előfordul, hogy a fordítás a fordító hibáján kívül elveszíti az eredeti színvonalát. Kosztolányi szerint a fordítás kritikai munka. Nézete szerint a fordítónak olyan mértékben kell értenie és éreznie az eredetit, hogy szükség esetén változtatást tudjon eszközölni az eredeti szellemében. Kifejti, hogy a szó szerinti hűség és a szépség többnyire ellenségek. Kosztolányi, ha megalkuvásra kényszerült a fordítás során, akkor a szépség javára döntött, ugyanis alkotásnak tekintette a műfordítást, nem pedig másolásnak. *A Holló* című tanulmányában már a fordításról, mint kompromisszumok sorozatáról beszél. Értekezésemben párhuzamot vonok Kosztolányi fentebb ismertetett nézetei és Walter Benjamin nézetei között. Benjamin az „így-értett”-ről és az „így-értés módjá”-ról beszél, melyet a „Brot” és a „pain” szavakkal szemléltet. Ezeknél más az „így-értés módja”, míg az „így-értett”-jük azonos. A fordítónak ki kell alakítania saját nyelvében az eredeti „így-értés módjá”-t. Benjamin szerint, ha a fordítás betű szerint követi az eredetit, akkor elveszik a jelentés. Ugyanakkor azt is elismeri, hogy valamennyire szó szerint kell fordítani, mert egyébként a fordítás ellenőrzése kicsúszik a fordító kezéből.

Kosztolányi műfordításról vallott nézeteinek aktualitását bizonyítja elveinek feltűnően nagy hasonlósága korunk egyik műfordítójának, Hans-Henning Paetzkének a nézeteivel. Paetzke, akárcsak Kosztolányi, a műfordítás hamisítás voltára, az újraírás jellegére utal.

Kulcsár Szabó Ernő *A saját idegensége* című tanulmányában Kosztolányi fordítástechnikájával kapcsolatban az intertextualitásra is felhívja a figyelmet. Kosztolányi fordításai során ugyanis már érvényesíti az intertextuális viszony funkcióját. Tudatosítja a

nyelv szubjektumon túli hatalmát, s így sikerül neki elvonatkoztatnia az ekvivalencia elvén alapuló fordítástól.

II. Sokak által elemzett téma Kosztolányi és Rilke kapcsolata. Kosztolányi levelezésében elárulja, hogy nem sikerült találkoznia Rilkével, és mindössze egyetlen levélváltás történt köztük. Réz Pál tanulmánya szerint Kosztolányi első párizsi tartózkodása után még kétszer szeretett volna találkozni Rilkével: előbb 1913 májusában, párizsi nászútja során. Rilke azonban később érkezik, és Kosztolányinak már nincs türelme tovább maradni. Másodszorra pedig 1916-ban egy Bécsben tartózkodó barátja révén próbált ismét találkozni az osztrák költővel, de erre a találkozásra sem került sor.

Kosztolányinak élete végéig egyik kedvenc költője maradt Rilke, ennek bizonyítékai a róla írt tanulmányok, a Rilke-fordítások, a találkozási kísérletek, a Rilke stílusában írt paródia, illetve az a tény, hogy betegsége idején gyakran olvastatott fel feleségével Rilke műveiből. Rilke maga is szeretett volna találkozni a magyar költővel, melynek bizonyítéka egy Réz Pál által közzétett levél.

III. A harmadik fejezetben Kosztolányi Dezső Rilkével kapcsolatos munkáit vizsgálom Rába könyve, Kosztolányi Rilke-tanulmányai, valamint Rilke-fordításai alapján.

Rába a *Modern költők* első kiadásának elemzésekor rámutat, hogy Kosztolányi ebben a kötetben még mindent a rímeknek rendelt alá. A *Modern költők* második kiadásában Rába szerint Kosztolányi már fegyelmezi magát. Ebben a fordításkötetben Rába megállapítja, hogy Kosztolányi éppen Rilke kulcsszavait hagyja el az egyes fordításokból, Rilke rímei pedig önkényes megoldásokra ösztönzik. Kosztolányi, Rába szerint, akkor közelíti meg Rilke stílusát, ha a kijelentés vagy a leírás szintjén marad. Az *Idegen költők* kötetben Kosztolányit már a tömörítés, az egyszerűsítés jellemzi. Igyekszik visszaadni az eredeti mű szórendjét. Rába tehát egy olyan tendenciát vázol fel munkájában, mely Kosztolányi nagymértékű fordítói szabadságától az eredetihez való közeledés felé irányul.

Mindezek alapján felállítok egy hipotézist, mely szerint Kosztolányi Rilke-fordításain végrehajtott változtatásait az eredeti műhöz való közeledés jellemzi. Ez összefüggésbe hozható Kosztolányi *A Holló* című tanulmányának második részével és a *Téli rege* fordításával kapcsolatban kifejtettekkel. Ebben azt vallja Kosztolányi, hogy Shakespeare-t a maga teljes egészében kell visszaadni, mert nála minden jelentős. Kosztolányi tehát ebben az esetben eredeti magyar versek létrehozása mellett magát az eredeti művet is célként jelöli meg. Értekezésemben a kritikai kiadás fordításai alapján részletesen megvizsgáltam

Kosztolányi egyes Rilke-fordításain végrehajtott változtatásait, melyek eredményeként megállapítható feltevésem helyessége: Kosztolányi Rilke-fordításain végrehajtott változtatásain valóban az eredetihez való fokozatos közeledés érződik.

A kéziratok szöveg szintű összehasonlítása segítséget nyújthat azoknál a fordításoknál, amelyek keletkezési ideje nem ismert, ugyanis több változat esetén következtethetünk a keletkezés sorrendjére. Ez kitűnően szemléltethető a *Szerelmes lány* szövegváltozatain keresztül.

IV. Ezt követően bemutatom az általam létrehozott Rilke-adatbázist. Részletesen szólok az adatbázis feltöltésének, új adatokkal való bővítésének módjáról. Ismertetem a keresési lehetőségeket, amelyek segítségével, az eredeti verssel, a fordítással, az eredetit vagy a fordítást tartalmazó kötettel, valamint magával a fordítóval kapcsolatban lehet keresési feltételeket beállítani. Az adatbázis létrehozásával célom az volt, hogy a számtalan magyar Rilke-költeményt és -fordítót egyetlen interaktív adatbázisba gyűjtsem. Ez a rendszer ugyanis lehetővé teszi a feltöltött adatok egyszerű és gyors áttekintését, valamint azok meghatározott szempontok szerint történő csoportosítását. Mindössze néhány gombnyomással megjeleníthető a képernyőn az adatbázisban szereplő, különböző fordítók Rilke-fordításainak felsorolása, vagy a kiválasztott költő különböző fordításai.

Adatbázisom nem tekinthető befejezettnek, hiszen újabb fordítások születnek és ezekkel állandóan frissíteni kell/lehet az adatokat. Számos fejlesztési lehetőséget is rejt magában adatbázisom, például ki lehet egészíteni a benne lévő adatokat az eredeti versek és a fordításaik szövegével. Ez nagymértékben felgyorsítaná és megkönnyítené a Rilke-fordítások kutatását, ugyanakkor a fordításelméletekkel foglalkozó szakemberek előtt is megjelenne egy hatalmas, fordításokat és eredetiket egymás mellett felsorakoztató adathalmaz. A lekérdezéseket is a bővítésekkel összhangban tovább lehet csiszolni. Finomítva a lekérdezést akár konkrét sorokra is le lehetne szűkíteni a fordítások és az eredetik megjelenítését. Tehát a párhuzamok és eltérések még inkább kiszűrhetők lennének, s a kutatók így gyorsabban maguk előtt tudhatnák a szükséges szövegeket.

V. Értekezésem következő fejezetében Kosztolányi Rilke-fordításait más magyar Rilke-fordítók munkáival vetem össze a Rilke-költészet legjellemzőbb vonásait helyezve elemzésem középpontjába. Az ezekből adódó kérdésfelvetések a következők:

- Képesek-e a fordítók tolmácsolni a mítoszi gondolkodás dekonstrukcióját a mitizálásnak, illetve az ókori mítosz csábításának ellenállva?
- Mennyire sikerül a fordítóknak érzékeltetni Rilke létfelfogását: lét és nem-lét dologi világ általi egyesítését?
- Sikerül-e a fordítóknak a rilkei-totalizációt megvalósítani?
- Miként oldható meg a fordításokban a rilkei beszéd többszólamúságának kihívása?
- Közvetítik-e a fordítások a Rilke-versek dialogikus hatását?
- Mennyire jellemzi a fordításokat, hogy a jelenségeket nem készen kapott ítéletekkel, hanem a lét alakzataival ábrázolják?

Vizsgálataim összegzéseként megállapítható, hogy a fordítók fordításaikban jól érzékeltetik a Rilke-versek dialogikus hatását. Legnagyobb kihívás a fordítóknak a rilkei többszólamúság és a homályos, nem egyértelmű képek visszaadása, ezt sikerül a legritkábban elérniük. A fordítók általában valami konkréttal helyettesítik Rilke nem egyértelmű képeit. Nehéz feladat elé állítja a fordítókat Rilke totalizációs törekvése is. Nem könnyű a fordítás során megtalálni azt a szót - ha egyáltalán létezik megfelelője a célnyelvben -, mely egyszerre folyamat és állapot is, s így egyidejűleg egyesíti magában az ellentétes pólusokat. Gyakrabban sikerül a lét, nem-lét kettősségének érzékeltetése a fordításokban. A fordítások sikere általában attól függ, hogy maga Rilke milyen eszközökkel él verseiben. Ha a német szavak többjelentésével, azonos alakúságával vagy a német grammatika sajátosságaival éri el a kívánt hatást, az jelentősen megnehezíti a fordítók dolgát.

VI. A *Rilke hatása Kosztolányi költészetére* elnevezésű fejezetben a Kosztolányi költészetében érezhető Rilke-hatást mutatom be. A két költő versei közötti hasonlóság a szegénység, a gyermekkor és a nagyváros témáját feldolgozó versekben érhető tetten. Rilke szegénység-képe merőben más, mint Kosztolányié. Rilke szegénység-versei az első párizsi élmények hatásából táplálkoznak, míg Kosztolányi esetében az itthon, az egyszerű pesti szegények láttán érzett alázattal, félelemmel és tisztelettel jellemezhetőek.

Számtalan irodalmárnak feltűnt a Rilke-hatás jelenléte Kosztolányi műveiben: Ligeti Ernő már 1911-ben az *Őszi koncert*tel kapcsolatban felhívja a figyelmet a Rilkével való stílusbeli hasonlóságra. Legtöbb hasonlóságot a *Das Stunden-Buch* és *A szegény kisgyermek panaszai* között vélik felfedezni az elemzők, de a hatás már a *Négy fal között*ben és később még a *Meztelenül* verseiben is felismerhető. Kosztolányi két, Rilke modorában írt költeményt is közreadott, illetve Horvát Henriknek küldött egy Rilke-paródiát. A sok hasonlóság ellenére

azonban Kosztolányit semmiképp sem szabad Szabó Dezső rosszindulatú „rilkissimus" jelzőjével illetni. Nem meglepő Kosztolányi művészetében a Rilke-hatás jelenléte, hiszen Rilke számtalan versét ültette át magyar nyelvre, és olvasmányaitól sem függetleníthette magát. Azonban az egyes verseken belül gyakran nehéz egyértelműen elkülöníteni Rilke hatását a többi, Kosztolányi munkásságát befolyásoló költő/író hatásától. Kiss Ferenc, példának okáért rámutat, hogy Rilke mellett az olasz líra egyik irányzata, a crepuscolare is hatással lehetett Kosztolányira. Kisebb túlzással megjegyezhető, hogy Kosztolányi verseiben nem egyszer jobban megközelíti Rilke stílusát, egyéni hangját, jellemző sajátosságait, mint fordításai során.

VII. Kosztolányi Rilke-fordításai közben használt eredeti kötetek azonosítása nem volt egyszerű feladat, ugyanis a francia verseken kívül semmilyen konkrét utalással, hivatkozással nem találkoztam, mely egyértelművé tenné az azonosítást. A francia költemények eredeti kötetét maga Kosztolányi fedi fel egyik tanulmányában. A többi kötet esetében a fordítások publikálásának időpontja, valamint Kosztolányi saját tanulmányaiban feltüntetett, általa ismert megjelenési dátum szolgált támpontul. Utóbbi esetben ugyanis feltételeztem, hogy Kosztolányinak birtokában volt az adott kötet.

A *Neue Gedichte* esetében az 1907-es Insel Verlag kiadását, a *Der Neuen Gedichte anderer Teil* esetében az 1908-as Insel Verlag kiadását, a *Das Stunden-Buch* esetében az 1907 Insel-kiadást, a *Das Buch der Bilder* fordításainál az 1906-os Axel Juncker Verlag kiadását, a francia versek esetében az 1935-ös *Poèmes franiçais*-t, a kései verseknél pedig az 1927-ben megjelent *Gesammelte Werke* kötet darabjait veszem a dolgozatomban feltüntetett lehetséges kritikai kiadás alapjául.

Kosztolányi műfordítói munkásságának korabeli fogadtatásáról nyújtott rövid szemléltetőmből kiderül, hogy a kortársak mennyire sokra becsülték és elismerték Kosztolányi műfordításköteteiben nyújtott teljesítményét. Többek között a *Vasárnapi Újság*, a *Világ*, a *Pesti Hirlap* és a *Népszava* is közölt méltatást Kosztolányi fordításairól.

VIII. Dolgozatom következő fejezetében összefoglalom a kritikai kiadások aktuális problémáit csakúgy, mint aktuális helyzetüket Magyarországon. Bemutatom az irodalmi szövegek textológiai kutatásának alapelveit. Szólok a Textológiai Munkabizottság létrejöttéről, alakulásáról, formálódásáról, feladatairól és szerepéről, melyet betölteni hivatott. Ismertetem a genetikus kiadás és a hagyományos kritikai kiadás közti eltéréseket, illetve sajátosságaiknak kölcsönös kihasználására tett kísérleteket. Összegzem Horváth Iván és

szegedi csapatának az 1970-es években 1600 előtti magyar nyelven íródott versek sokszempontú nyilvántartásának elkészítése során gyűjtött tapasztalatait. Bemutatom az egyik legújabb és legaktualizáltabb kritikai kiadás, a Császtvay Tünde által szerkesztett Reviczky Gyula összes verseit tartalmazó kritikai kiadás áttanulmányozásából nyert tapasztalataimat.

IX. A Kosztolányi kritikai kiadás létrehozásának egyik nehézsége az, hogy Kosztolányi szinte minden, a korban létező sajtóorgánumban publikált. A másik említésre méltó ok pedig az, hogy Kosztolányi nagyon sok álnevet használt, illetve rengeteg művet aláírás nélkül jelentetett meg.
Köztudott, hogy Kosztolányi házát a világháború alatt bombatámadás érte, melyben jelentős mennyiségű műve odaveszett. A kutatást azonban semmiképpen sem szabad feladni, hiszen még a mai napig bukkannak fel eddig nem ismert kéziratok, publikációk.
Bemutatom szerkesztési elveimet és azoknak az MTAK textológiai bizottsága által kiadott *Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzatá*tól való eltéréseit.

X. Értekezésemben megfogalmazom kritikai kiadásom felépítésének formai és tartalmi jellemzőit, a főszöveg kiválasztásának elvét, az utalások és a rövidítések jegyzékét, valamint a kéziratok átírásának módját. A főszöveg kiválasztásakor abból indultam ki, hogy Kosztolányi a legutolsó változatot tekinthette a legsikerültebbnek, így én is azt határoztam meg főszövegként. Két esetben – *A szerelmes lány* és a *Morgue* esetében - az eltérések magas száma miatt indokoltnak láttam két főszöveg meghatározását. Az egyes szövegváltozatokat a lábjegyzetben közlöm, a főszövegtől való eltérések feltüntetésével együtt. Szintén a lábjegyzetben olvashatók az adott változat megjelenésére vonatkozó adatok és a fordítás német nyelvű forrására való hivatkozás. Az eredeti verseket és a szövegekhez kapcsolódó értelmező, magyarázó jegyzeteket a végjegyzetben tüntetem fel.

Dolgozatom újdonsága, hogy mindezidáig kötetben még meg nem jelent, kéziratban vagy különböző lapok mélyén rejtőző Kosztolányi-fordításokat is közlök benne. Ezek pedig a következők: *Morgue*, *Nyári eső előtt*, *Utolsó este*, *Fordítás kísérletek*, *Egy dózse*, *Apám ifjúkori képe*, *Az őrültek*. Értekezésem így Kosztolányi Rilke-fordításainak eddig létező legbővebb gyűjteményét nyújtja.

XI. Értekezésem legterjedelmesebb, egyben legtöbb munkát igénylő része maga a kritikai kiadás, mely Kosztolányi Rilke-fordításait és azok változatait vonultatja fel.